

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У межах загальноприйнятої періодизації історичні дослідження матеріального становища громадян можна поділити на кілька етапів. Перший охоплює 1920-ті роки; другий — 1930–1940-ві роки; третій припадає на 1950–1960-ті роки; четвертий — на 1970–1980-ті роки; а п'ятий засвідчує специфіку сучасного історичного дискурсу.

Періодизація вітчизняної історії, яка панувала довгий час в дослідженнях істориків, не позначала неп як певний історичний період.

Для нашого історичного дослідження стали в пригоді наукові праці, присвячені двом хронологічним періодам, а саме: відбудовному (1921–1925 рр.) та періоду так званої соціалістичної реконструкції (1926–1929 рр.).

Серед робіт, виданих в 1920-ті роки, на особливу увагу заслуговують праці Е. Кабо, де розглянуто теми річного балансу робітничого господарства та річні норми споживання робітників української промисловості, а також наведені дані про бюджет робітників у 1925–1926 рр.¹ Бюджетні дослідження українського вченого Г. Полляка характеризувалися порівняно кращою репрезентативністю на тлі робіт російських авторів². Проте серед значної кількості наукових матеріалів стосовно відбудови та реконструкції промисловості республіки дуже мало таких, які безпосередньо розглядали проблеми добробуту громадян.

Значний інтерес для дослідника обраної теми представляють наукові праці 1920-х рр., опубліковані лише в 1991 році в збірнику «НЭП и хозрасчет». Зокрема, Л. Юровський розглядав проблему «поиска мерила ценности», тобто встановлення еквівалента грошей, який би захищав заробітну плату від постійного коливання ринкових цін. Такою грошовою одиницею став набір продуктів, який було покладено в основу бюджетного індексу статистики праці, що складався по губерніях. В розрахунках реальної заробітної плати надовго зберігся цей метод обрахунків в індексних рублях з метою визначення купівельної спроможності номінальної заробітної плати. Автор підкреслив, що індексний або товарний, бюджетний карбованець своєю купівельною силою дорівнює золотому рублю довоєнного зразка. Цей грошовий еквівалент і взяли за основу, формуючи державний бюджет 1922 року³.

Н. Кондратьєв присвятив свої праці чинникам, які впливали на динаміку роздрібних цін в 1921–1922 рр. в розрізі продовольчих товарів та фабрикатів⁴. Автор зробив висновки, що постійне шалене зростання цін, обумовлене падінням виробництва, швидким зростанням емісії й, відповідно, — інфляції. Наголошуючи на величезному значенні процесу ціноутворення для народного господарства, а відтак і матеріального становища громадян, автор вказав, що в

політиці регулювання цін треба відмовитися від утопічної думки про уможливлення регулювання руху цін в бажаному напрямку шляхом планової калькуляції, регламентації та репресивних методів. Основні висновки цієї книги полягають в тому, що механізм ціноутворення і політика регулювання цін мають бути органічно пов'язані зі всією системою державної економічної політики.

Науковий інтерес для дослідників доби непу представляє робота В. Новожилова, який розглядав проблеми економіки цього періоду і був одним із провідних теоретиків оптимального планування. Зокрема, в статті «Недостаток товарів» автор чітко пояснив причини «товарного голоду» в 1925–1926 рр. Він вказав, що в умовах приватногосподарської організації ринку це явище є винятком. Однак, ціни, які регулює влада, відрізняються значною інертністю, тому «товарний голод» можливий тільки в умовах значного впливу держави на формування цін⁵.

З 1921 року з'являються перші статті, де автори намагалися узагальнити дані про заробітки робітничого класу республіки. Так, відомий економіст І. Дубинська вперше провела аналіз реальної вартості заробітної плати промислових робітників міста Харкова (1920–1921 рр.) і зробила оцінку натуральної та грошової її частини стосовно вартості продовольчого рівня. Особливо вдалим був аналіз цінності натуральних виплат робітникам, на якому автор акцентувала свою увагу, бо грошові виплати того часу практичного значення не мали⁶. Реальну вартість заробітної плати робітників у натуральному вираженні характеризував також у своїй праці Ю. Юрьєв⁷. Методичні прийоми, які застосовував автор, здійснюючи дослідження, з роками зазнають трансформації. У його статтях, виданих у 1925–1926 рр., було значно розширено коло проблем. Ю. Юрьєв провів детальний аналіз середньомісячної та середньоденної заробітної плати у важкій промисловості УСРР та підкреслив факт зростання рівня і номінальних, і реальних заробітків робітників за три господарські роки — 1922/23, 1923/24 та 1924/25. Автор наводив дані в розрізі галузей промисловості і постійно підкреслював взаємозв'язок продуктивності праці робітників та рівня їхніх заробітків. Найвдалішою була порівняльна динаміка реальної заробітної плати промислових робітників у 1923–1925 рр. стосовно рівня до 1913 року, що дає можливість прослідкувати темпи зростання реальних заробітків за ці роки.

Для дослідника проблеми становить значний інтерес також робота І. Гореліка, в якій наводилися матеріали, які використовувалися для побудови контрольних цифр народного господарства УСРР на 1923–1925 роки. Вдалим також є зроблений автором екстраполятивний аналіз заробітків за першу половину 1920-х років у порівнянні з довоєнними даними 1913 року⁸. Багато нового в плані методики та принципів підходу до розв'язання проблеми внесли роботи В. Гуревича, М. Буяновера та Є. Фридзея. Зокрема, В. Гуревич приділив увагу колективним договорам та заробітній платі робітників України в 1923 р. М. Буяновер, враховуючи особливу вагу Донбаського регіону у промисловості України, детальніше охарактеризував зростання заробітків робітників саме цього району, чим надав можливість скрупульозніше, вузькорегіонально провести динамічний аналіз заробітків трудящих. Значним здобутком його роботи

було те, що в ній зміни в заробітках робітничого класу подаються в залежності від стану грошового обігу. Автор детально дослідив, як обвальне падіння купівельної спроможності радзнаку вплинуло на погіршення структури всього бюджету робітничої сім'ї, а відтак на зниження рівня матеріального добробуту міського населення. Є. Фридзель проаналізував заробітну плату робітників і службовців України за період 1924–1925 рр.⁹

Беручи до уваги велике значення для вивчення проблеми матеріального становища робітничого класу республіки даних бюджетних обстежень, відомі економісти 1920-х рр. І. Дубинська, Г. Полляк, О. Кабо, І. Горелик, І. Липкес на основі цієї унікальної інформації проаналізували основні сфери матеріального рівня життя різних верств населення України в розрізі адміністративно-територіальних регіонів та головних промислових центрів¹⁰. Так, І. Дубинська розглянула в хронологічному порядку зміни в структурі бюджету робітників Донбасу, Харкова, починаючи з зими 1922 року (апогею голоду) і до 1927 року, найкращого періоду в соціально-економічному житті республіки. Г. Полляк та О. Кабо приділили увагу в основному вивченню бюджетів по Союзу РСР, а по Україні відомості подавалися фрагментарно, тільки по Донбасу та Харкову. В наукових дослідженнях І. Горелика та І. Липкеса наведені дані по всім структурним елементам бюджету робітничої сім'ї, але тільки в розрізі міста Києва.

Загальним недоліком вищезгаданих публікацій було те, що в них проводився аналіз заробітків тільки за один, рідше два роки. Здебільшого автори приділяли детальну увагу характеристиці заробітків, починаючи з 1923 року, і значно менше зверталися до 1921–1922 рр.

Окремо треба відзначити змістовні роботи з питань заробітної плати, що належали А. Рашину¹¹. Так, в монографії автор провів ґрунтовний аналіз номінальних заробітків робітників СРСР з другого кварталу 1923/24 року в червінцевому обрахунку і реальних заробітків у бюджетних карбованцях, починаючи з першого кварталу 1923 року. Фактично ці роботи дають практично повну, узагальнену картину динаміки оплати праці по всіх галузях промисловості Союзу РСР. На жаль, динаміка заробітної плати по промисловості УСРР в цій роботі не знайшла належного висвітлення. Мало того, відомості по заробіткам робітничого класу України використовувались А. Рашиним лише як ілюстративні, за якими не скласти навіть загальної уяви про оплату праці, не кажучи вже про глибший аналіз цього процесу.

Більша частина видань 1920-х рр., що тією чи іншою мірою висвітлювали питання матеріального становища взагалі та заробітної плати зокрема, відносяться, у переважній більшості, до категорії джерел, а не дослідницьких авторських робіт, що залишило проблему практично нерозв'язаною.

Щодо іншого важливого чинника добробуту — цін, то історіографічний аналіз свідчить, що історики та економісти часто торкалися цієї проблеми в своїх вправах.

Так, у 1922 році вийшла друком стаття Н. Філіпової, де безпосередньо проаналізовано темпи зростання цін по країні за 1921–1922 роки. Автор

детально дослідила вартість харчового пайка в найбільш потерпілих від голоду губерніях Півдня республіки¹². В роботах І. Дубинської та Г. Полляка, присвячених характеристиці бюджетних ресурсів, розглядалася також динаміка роздрібних цін та їх вплив на прибутки та видатки робітників республіки¹³. У вже згадуваній раніше статті М. Буяновера розширювалося коло вивчення проблеми цін, що розглядалася у контексті з іншими показниками матеріального становища трудящих, такими як заробітна плата, бюджет та купівельна спроможність грошової одиниці¹⁴. Автор зробив вдалу спробу оцінити загальний рівень роздрібних цін за допомогою вартості бюджетного набору та бюджетного індексу — цих загальних показників рівня життя громадян. Але, як це не прикро, глибинного висвітлення питання ціноутворення на початку 1920-х рр. не знайшло до нашого часу.

Проблемі енергетичного рівня та якості харчування, окремо від інших чинників рівня життя, присвячено дуже мало наукових робіт. Тому, звичайно, ця важлива соціальна проблема вимагає ґрунтовнішого вивчення. Питання вартості харчування, його питомої ваги у видатковому бюджеті робітників, відношення цього показника до прибутків взагалі та заробітної плати, зокрема, майже не знайшли висвітлення в працях науковців. У вже згадуваній нами роботі І. Дубинської вперше в українській історіографії було здійснено спробу проаналізувати енергетичний рівень харчування і порівняти його з рівнем заробітків трудящих¹⁵. Безперечно цікаві дані автора, однак страждають вузькорегіональністю і не дають уяви про ціни в межах усієї України. Більшу цінність для дослідника проблеми має пізніша робота І. Дубинської, де були подані дані про зміни в бюджетних ресурсах та їхніх структурних елементах в цілому по республіці, а також в розрізі основних промислових виробництв, проведена детальна характеристика обсягів споживання продуктів харчування та якісного складу останніх¹⁶.

Особливу цінність для дослідника проблеми становить робота І. Дубинської, видана у 1928 році. Вона була по суті квінтесенцією усіх її попередніх праць. Автор зробила детальний аналіз витрат на харчування у видатковій частині бюджету робітників УСРР з 1925 до 1927 року. Дуже багато уваги І. Дубинська приділила вивченню питання про якісний склад харчування і його раціон. Особливим здобутком роботи було те, що заробітна плата, ціни, обсяги споживання продовольчих та промислових товарів розглядалися автором в контексті їхнього впливу на рівень життя трудящих¹⁷.

Значний інтерес становить також робота Г. Полляка, де подано динамічний аналіз бюджету робітників за період з 1922 до 1927 років¹⁸. Автор охарактеризував динаміку цін та їх вплив на видаткову частину бюджету і, зокрема, головну його частину — харчування. Були також подані дані про енергетичний рівень харчування в порівнянні з довоєнними даними. На жаль, динамічні показники по харчуванню представлені в середньому по СРСР. Що ж стосується українських робітників і рівня їх харчування, то автор оперує інформацією лише в межах Донбасу і тільки за 1923 та 1924 роки¹⁹. Мало чи не єдиним дослідженням, яке цілком присвячене питанню харчування робітників республіки,

була ґрунтовна праця В. Нифонтова. Автор детально висвітлив рівень та обсяги споживання продуктів харчування, його якісний склад як по СРСР, так і по Україні. Вдалим був порівняльний аналіз споживання основних споживчих речовин (білків, жирів та вуглеводів) з фізіологічними нормами, що дало змогу прослідкувати якісні зміни в харчуванні протягом 1921/1922–1923/1924 років²⁰.

У 1930-ті–1940-ві рр. не вийшло жодної фундаментальної праці з проблеми матеріального становища у 1921–1929 рр. Цей факт пояснюється тогочасною ситуацією в країні, політичними пріоритетами та зміною економічного курсу уряду.

У 1950–1960-ті роки інтерес істориків та економістів до питань заробітної плати в період непу активізується. Науковий рівень робіт цього часу був значно вищий, бо він будувався на широкому використанні статистичних джерел, а також на застосуванні нових, досконаліших методик дослідження.

В цьому зв'язку заслуговує на певну увагу стаття В. Кряжева, в якій наголошувалося на необхідності нового підходу до розрахунків екзистенц-мінімуму, тобто прожиткового мінімуму для визначення рівня реальної заробітної плати робітників у першій половині 1920-х років²¹.

У монографії А. Вайнштейна проведена характеристика і порівняння марксистської та «буржуазної» концепції розподілу національного доходу, окреслені проблеми, пов'язані з ціноутворенням²². Підкреслена необхідність проведення статистичних робіт з побудови балансу народного господарства, який був заборонений особисто Сталіним у кінці 1920-х років, щоб таким чином приховати збільшення фонду нагромадження за рахунок значного зниження ресурсів споживання.

Загалом, треба зазначити, якщо у першому повоєнному десятиріччі проходив процес відновлення та накопичення наукового потенціалу, а обсяги публікацій істориків того часу обмежувались переважно статтями, то у 1960-ті роки вивчення основних проблем історії 1920-х рр. виходить на монографічний рівень. Однак, ґрунтовний аналіз монографій К. Шияна, Г. Діденко, А. Матюгіна виявив, що автори обрали майже однакові об'єкти для дослідження: роботи мають значну кількість однотипового матеріалу²³. Крім цього загальним недоліком згаданих робіт є досить побіжний порівняльний аналіз процесів, пов'язаних з поліпшенням матеріального добробуту трудящих і це, не дивлячись на те, що цій проблемі автори присвятили цілі розділи. Зовсім відсутній динамічний аналіз номінальної заробітної плати за період 1921–1922 років, який до речі, використовувався авторами як базисний. Безперечним плюсом робіт є методичний прийом аналізу змін в рівні оплати праці, побудований на характеристиці динаміки ставок першого розряду. Суттєвим недоліком згаданих праць було також те, що в них навіть нема згадки (не кажучи вже про динамічний аналіз) про вартість бюджетного кошика, бюджетний індекс, як суттєвий показник реального змісту заробленого. До того ж ці праці переобтяжені різноплановими, погано згрупованими статистичними даними, що ускладнює можливість їх співставлення.

Чітке роз'яснення необхідності використання бюджетного індексу, як універсального показника рівня реальної заробітної плати, внесла своєю роботою О. Кабо²⁴. Автор довела, що в умовах винятково інтенсивного зростання роздрібних цін, що мало місце на початку 1920-х рр., тільки бюджетний індекс вирішував проблему вимірювання вартості прожитку, а відтак і реального змісту заробленого. Цей показник використовувався дуже активно для обґрунтування прожиткового мінімуму, регулювання тарифікації, допомагав у розрахунках рівня реальної заробітної плати та її динаміки. Інструментарій бюджетного індексу був у 1920-ті роки дуже популярним і незамінним серед установ та організацій, які проводили дослідження рівня оплати праці. На жаль, досвід розрахунків індексу вартості прожитку, як ще називали бюджетний індекс, був втрачений під впливом політичних причин. Теоретичні причини формування нової методології та методики вимірювання динаміки цін, як підкреслювала О. Кабо, у 1930-ті роки обумовила концепція планової природи цін в радянській економіці, що призвело в подальшому до великих труднощів щодо визначення рівня реальних заробітків трудящих.

Що стосується проблеми цін, то до кінця 1950-х вона розглядалася авторами здебільшого в контексті інших, переважно фінансово-економічних проблем, а звідси — неминучість епізодично-ілюстративного використання цінових даних і відсутність їх ґрунтового аналізу. У 1964 р. вийшла друком монографія А. Малафєєва, де автор вперше у вітчизняній історіографії висвітлив питання ціноутворення в 1920-ті роки як самостійну проблему. Однак, вдалий з економічного погляду динамічний аналіз цін, який подано в цій роботі, не може задовольнити в повному обсязі представника історичної науки, бо не пов'язується з суспільно-політичними процесами, що відбувалися в УСРР у той період²⁵.

У 1950–1960-х роках не вийшло жодної статті, не кажучи вже про монографії, де б проблема харчування робітників УСРР у 1920-ті роки отримала більш менш повне висвітлення. В загальних працях з історії народного господарства та історії робітничого класу можна відшукати лише епізодичні згадки про харчування, і це при тому, що вони містили цілі розділи, присвячені матеріальному становищу трудящих. Так, К. Шиян обмежився лише згадкою, що з 1921 до 1925 року збільшилося споживання цукру²⁶. Г. Діденко говорить лише про видатки на харчування за один 1925 рік, не подаючи порівняння з попередніми роками²⁷. Ігнорування проблеми харчування, або ілюстративне відображення в роботах істориків та економістів післявоєнних десятиріч триває і до цього часу.

Історичні дослідження 1970–1980-х рр. зібрали та узагальнили значний обсяг історичних матеріалів, що стосуються історії робітничого класу в періоди відбудови народного господарства та довоєнних п'ятирічок. Результати цих досліджень стосувалися переважно історії народного господарства. До таких робіт належить безпосередньо монографія В. Довгопола, В. Дмитренка, В. Лельчука, Ю. Полякова²⁸.

Значний науковий інтерес для дослідника проблем добробуту має науковий доробок С. Кульчицького²⁹. Його праці відрізняються новизною в аспекті висвітлення матеріального становища промислових робітників республіки. Розгляд цієї важливої соціальної категорії автор здійснив через аналіз динаміки національного доходу та його складових — фонду нагромадження та споживання, які перебувають у тісному взаємообмежуючому зв'язку. Заслугою С. Кульчицького можна вважати те, що в умовах комуністичного режиму він визнав негативний факт зменшення ресурсів фонду споживання на душу населення в роки першої п'ятирічки. Причиною цього автор вважав невідкладну необхідність збільшення фонду нагромадження для прискорених темпів розвитку важкої промисловості і створення матеріально-технічної бази великого землеробства.

В цілому, не зважаючи на деякі позитивні результати в дослідженнях рівня життя робітничого класу України, проблема ця відноситься до категорії найменш досліджених та вивчених. Про цей факт свідчать роботи по радянській історіографії В. Сидоренка та М. Резницької, з яких видно, що тематично більшість досліджень дуже схожі, бо відображають майже однакові аспекти історії робітників республіки, а саме: підвищення культурно-технічного, загальноосвітнього рівня, підготовці кваліфікованих кадрів, покращення житлових умов та медичного обслуговування, ліквідацію безробіття. Дані ж стосовно заробітної плати, цін, бюджетних ресурсів, харчування в цих роботах відсутні³⁰.

Наукове дослідження В. Маневича являє собою огляд теоретичних розробок у царині грошової реформи, становлення радянської фінансової системи, ролі грошової одиниці в радянській економіці та безпосередній вплив цих чинників на життєвий рівень громадян³¹.

Нове бачення соціально-політичних перетворень суспільства періоду 1920-х рр. притаманне багатьом історичним дослідженням 1990–2000-х рр. Зокрема, проблемам робітничої політики українських урядів та регулюванню заробітної плати присвячені роботи А. Ставницького та І. Шехета³². На протязі багатьох років у радянській науковій літературі всі проблеми міжгалузевої диференціації та регулювання заробітної плати пояснювалися як недоліки ринкового регулювання. Автори згаданого вище дослідження чітко визначили дійсні причини розбіжностей в оплаті праці робітників важкої та легкої індустрії. Саме при переході до ринкових відносин рівень заробітної плати швидше зростав у легкій галузі промисловості, продукція якої знаходила найбільший попит на вільному ринку. Важка промисловість знаходилась винятково на державному споживанні, тобто державних замовленнях. Рух цін на її вироби значно відставав відносно загальної динаміки цін у промисловості.

Значний інтерес для історичного дослідження доби непу мають монографії С. Кульчицького, видані у 1990-х рр.³³ Зокрема, в монографії «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» автор докорінно переглянув традиційні уявлення радянської історіографії, які базувалися на сталінській концепції історичного процесу. Детальна характеристика комуністичної доктрини, «яка вбачала повну ліквідацію приватної власності та ринкових відносин», дає ключ дослідникам історії доби непу до розуміння протиприродних насильницьких

методів побудови виробничих відносин, що супроводжувалися колосальними соціальними потрясіннями в політиці та економіці, а відтак призводили до зубожіння громадян та декласування робітничих мас³⁴.

Нові принципи вивчення проблеми застосовані й у наступних колективних працях: В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького; В. Рутгайзера, С. Шпилько³⁵. Зокрема, в роботі В. Рутгайзера, С. Шпилько, на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду розглядається широке коло проблем, пов'язаних з методологією та методикою розрахунків індексу вартості життя, та використання цього важливого соціального стандарту для розрахунків реальних прибутків трудящих. Окремий розділ праці В. Рутгайзера та С. Шпилько присвячений досвіду побудови та використання бюджетного індексу для розрахунків саме рівня реальної заробітної плати та її динаміки у 1920-ті рр. Автори вважають, що найвище досягнення теорії і практики індексних розрахунків у 1920-ті рр. представляють собою саме підрахунки індексу вартості життя, бо вони по суті включали в себе всі елементи сучасної практики індексів, що застосовуються у розвинених країнах.

Питанням соціально-економічного розвитку України, державного управління торгівлею і промисловістю та соціального забезпечення в роки непу присвятили праці: В. Бондаренко, О. Бут, О. Доценко, О. Сушко, В. Шарпатий³⁶.

Для висвітлення досліджуваної нами проблеми матеріального становища робітників промисловості України значний інтерес становлять монографічні роботи В. В. Лантуха, які присвячені аналізу торгівлі та проблемам інфраструктури ринку³⁷. В дослідженні «Місце приватної торгівлі в сімейному бюджеті населення України в роки непу» В. Лантух чітко обґрунтував провідне значення приватної торгівлі, як основного соціально-економічного чинника в бюджетних ресурсах громадян.

У 2003 р. був опублікований третій том великої узагальнюючої праці «Політична історія України ХХ століття» у 6-ти томах. Цю фундаментальну наукову роботу підготували науковці Інституту історії України (С. Кульчицький, В. Греченко, Ю. Шаповал, Л. Гриневич, С. Кокін, О. Мовчан), які започаткували нову концепцію бачення соціально-економічних процесів доби непу³⁸.

В низці статей П. Ямпольця здійснено аналіз наступних основних складових рівня життя трудящих: номінальна та реальна заробітна плата, роздрібні ціни приватного ринку, бюджетні ресурси, прожитковий мінімум, якість та раціон харчування³⁹.

Останнім часом активізувався інтерес істориків до проблеми повсякденності трудящих мас 1920-х рр. (в тому числі і матеріального становища). Зокрема, цей факт підтверджує стаття О. Коляструк та О. Коляструк, де здійснено історіографічний аналіз сучасних досліджень науковців присвячених означеній темі⁴⁰. В цьому зв'язку вдалою спробою узагальнити попередні наукові напрацювання стосовно різних аспектів проблеми повсякденності за часів непу стали: колективна робота «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу непу

(1921–1928 рр.)», монографія О. Мовчан та дисертаційне дослідження П. Ямпольця⁴¹.

Таким чином, історіографічний аналіз проблеми переконливо свідчить, що питання добробуту трудящих 1920-х рр. привертало і продовжують привертати увагу дослідників. Водночас процеси, пов'язані з матеріальним становищем окремих категорій міського населення в роки непу, не стали предметом спеціального дослідження. Багато аспектів проблеми залишилися поза увагою науковців або висвітлювалися суб'єктивно і навіть тенденційно.

¹ Кабо Е.О. Годовой баланс рабочего хозяйства и годовые нормы рабочего потребления / Е. Кабо // Статистика труда. — 1927. — № 8. — С. 1–10; Кабо Е.О. Рабочий бюджет в 1925 году и первой половине 1926 года / Е.О. Кабо // Статистика труда. — 1926. — № 9. — С. 1–8.

² Полляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг. / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1927. — № 10. — С. 169–186; Полляк Г.С. Динамика рабочего бюджета / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1925. — № 8. — С. 44–46; Полляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Полляк. — вып. 1. — М.: ЦСУ СССР, 1929. — 100 с.; Полляк Г.С. К вопросу об уровне жизни рабочего класса СССР / Г.С. Полляк // Плановое хозяйство. — 1931. — № 5–6. — С. 62–119.

³ Юровский Л.Н. На путях к денежной реформе / Л.Н. Юровский // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 198–224.

⁴ Кондратьев Н.Д. Условия образования и движения товарных цен / Н.Д. Кондратьев // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 308–318; Кондратьев Н. Хлебные цены и хлебный рынок до революции и сей час / Н. Кондратьев. — М., 1926. — 123 с.

⁵ Новожилов В.В. Недостаток товаров / В.В. Новожилов // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 319–339.

⁶ Дубинская И. Естественная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

⁷ Юрьев Ю. Заработная плата, производительность труда и рационализация производства в промышленности Украины / Ю.Юрьев // Хозяйство Украины. — 1925. — № 11–12. — С. 65–75; Юрьев Ю. Производительность труда и заработная плата в промышленности Украины / Ю. Юрьев // Хозяйство Украины. — 1926. — № 2–3. — С. 93–100; Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю. Юрьев // Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 4–6. — С. 49–62.

⁸ Горелик И.Г. Заработная плата и доходы пролетариата Украины в 1923–1924 и 1924–1925 гг. / И.Г. Горелик // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 151–170.

⁹ Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923–1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. — 1924. — № 1. — С. 14–34; Гуревич В. Коллективные договора и заработная плата рабочих Украины в 1923 г. / В. Гуревич // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 20–32; Фридзель Э. Заработная плата рабочих и служащих украинской промышленности и железнодорожного тран-

спорта в 1924 г. / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 4. — С. 19–27; Фридзель Э. Заработная плата рабочих и служащих Украины в 1924–25 году / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 31–49.

¹⁰ Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 г. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт / И. Горелик, И. Липкес. — К., 1924. — 98 с.; Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования / И. Дубинская. — Х., 1928. — 95 с.; Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1923. — Вып. 4. — С. 123–150; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 59–75; Дубинская И. Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; Кабо Е.О. Рабочий бюджет в 1925 году...; Поляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг...; Поляк Г.С. Динамика рабочего бюджета...; Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих...; Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

¹¹ Рашин А. Заработная плата в крупной промышленности в 1927/1928 г. / А. Рашин // Статистика труда. — 1928. — № 11–12. — С. 8–11; Рашин А.Г. Заработная плата за восстановительный период хозяйства СССР 1922/23–1926/27 гг. / А.Г. Рашин. — М., 1928. — С. 328.

¹² Филиппова Н.А. Движение цен за 1921 г. и первую четверть 1922 г. / Н.А. Филиппова // Материалы по статистике труда. — 1922. — Вып. 13. — С. 25–42.

¹³ Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего...; Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг...; Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса...; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова...; Дубинская И. Материальные условия жизни...; Поляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг...; Поляк Г.С. Динамика рабочего бюджета...; Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих...; Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

¹⁴ Буянов М. Материальное положение донецких рабочих...

¹⁵ Дубинская И. Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

¹⁶ Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего...

¹⁷ Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг...

¹⁸ Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Поляк. — Вып. 1. — М., 1929. — 100 с.

¹⁹ Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

²⁰ Нифонтов В.П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923–1924 сельскохозяйственный год / В.П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919–1924 гг. — Т. XXX. — 1926. — Вып. 1. — С. 27–54.

²¹ Кряжев В.Г. Методы расчёта прожиточного минимума для определения уровня заработной платы в 1918–1926 гг. В.Г. Кряжев // Вопросы труда. — 1958. — Вып. 1. — С. 153–165.

²² Вайнштейн А.Л. Народный доход России и СССР. История. Методология исчисления. Динамика / А.Л. Вайнштейн. — М., 1969. — 214 с.

²³ Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г. Диденко. — К., 1962. — 374 с.; Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. — М., 1962. — 364 с.; Шиян К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925 рр.) / К. Шиян. — К., 1959. — 304 с.

²⁴ Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917–1967 гг.). — М., 1970. — 317с.

²⁵ Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.) / А.Н. Малафеев. — М., 1964. — 439 с.

²⁶ Шиян К. Борьба робітничого класу...

²⁷ Диденко Г. Рабочий класс Украины...

²⁸ Дмитренко В. П. Торговая политика советского государства после перехода к НЕПу 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. — М., 1971. — 271 с.; Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В.М. Довгопол. — Х., 1971. — 144 с.; Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы / В.С. Лельчук. — М., 1984. — 304 с.; Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. — М., 1982. — 234 с.

²⁹ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицький. — К., 1975. — 175 с.; Кульчицький С.В., Ткачова Л. І. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки / С.В. Кульчицький, Л.І. Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 33–43.

³⁰ Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы / М.В. Резницкая. — К., 1977. — 165 с.; Сидоренко В.П. Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921–1941) у радянській історіографії 30–60 років / В.П. Сидоренко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 73–82.

³¹ Маневич В.Е. Экономические дискуссии 20-х годов / В.Е. Маневич. — М., 1989. — 142 с.

³² Ставницький А.В., Шехет І.Н. Неостребованный опыт: регулирование заработной платы в годы НЭПа / А.В. Ставницький, І.Н. Шехет // Вестник АН СССР. — 1991. — № 2. — С. 18–28.

³³ Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. — К., 1996. — 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. — К., 1999. — 335 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. — К., 1995. — 201 с.

³⁴ Кульчицький С.В. Комунізм на Україні...

³⁵ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький — К., 1991. — 344 с.; Рутгайзер В. Стоимость жизни и её измерение / Редакция В. Рутгайзера и С.П. Шпилько. — М., 1991. — 173 с.

³⁶ Бондаренко В.І. Організація і управління промисловістю в роки нової економічної політики / В.І. Бондаренко, В.І. Борисов, В.І. Гринчуцький. — Луганськ; Г., 1995. — 59 с.; Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення / О.М. Бут, П.В. Добров, О.М. Бут (ред.). — 2 вид., випр. і доп. — Донецьк, 2001. — 315 ст.: 1 л.; Бут О.М. Проблеми управління промисловістю. На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 рр. / О.М. Бут. — К., 1990. — 228 с.;

Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках ХХ ст.: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Г. Доценко. — К., 2002. — 223 с.; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. — К., 2003. — 252 с.: табл.; Сушко О.О. Формування системи приватної торгівлі в Україні 1920-х років / О.О. Сушко // Пам'ять століть. — 2003. — № 5. — С. 120–130; Шарпаний В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаний. — К., 2006. — 268 с.

³⁷ Лантух В.В. Місце приватної торгівлі в сімейному бюджеті населення України в роки НЕПу / В.В. Лантух // Вісник Харків. держ. акад. культури. Зб. наук. пр. — Х., 2002. — Вип. 9. — С. 33–39; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. — Х., 1992. — 190 с.

³⁸ Політична історія України ХХ століття. В 6 т. — К., 2003. — Т. 3. — 488 с.

³⁹ Ямпольць П.В., Калініченко В.В. Бюджетні обстеження 20-х років 20-го століття як джерело до вивчення матеріального становища міського населення УСРР / П.В. Ямпольць, В.В. Калініченко // Вісник Харківського державного університету № 396. Історія. вип. 29 — Х., 1997. — С. 139–144; Ямпольць П.В. Роздрібні ціни приватного ринку України в роки НЕПу / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2007. — № 5. — С. 187–193; Ямпольць П.В. Застосування бюджетного індексу для розрахунків вартості життя міського населення України в період НЕПу / П.В. Ямпольць // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Випуск 5. — К., 2008. — С. 133–138; Ямпольць П.В. Реальна заробітна плата промислових робітників України в роки НЕПу / П.В. Ямпольць // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2008. — № 129. — С. 132–136; Ямпольць П.В. Рівень та склад харчування робітників державної промисловості України в період НЕПу: історичні аспекти проблеми / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2010. — № 1. — С. 87–93; Ямпольць П.В. Стандарти рівня життя міського населення УСРР доби НЕПу: історико-статистичний аналіз / П.В. Ямпольць // Українознавство. — Київ, 2012. — № 1(42). — С. 55–61; Ямпольць П.В. Система оплати праці міського населення України на початку 1920 рр. / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2012. — № 1–2 (103–104). — С. 134–143.

⁴⁰ Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упор. Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 23–33.

⁴¹ Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2011. — 312 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К., 2010. — 445 с.; Ямпольць П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольць Павло Віталійович. — К., 2009. — 251 с.